

UDK: 821.512.133:141.336(093)

Ulbosin AMETOVA,
Dotsent, PhD O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O'zbekiston
E-mail: ametovau84@gmail.com, Orcid: 0009-0006-3888-2303

Professor, f.f.d. D.G'oyipov taqrizi asosida

XORAZM EPIK DOSTONLARIDA 7 RAQAMINING TASAVVUFIIY-BADIIY TALQINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xorazm epik dostonchiligida 7 raqamining tasavvufiy-badiiy, kosmologik va esxatologik talqinlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sulaymon Boqirg'oniyning "Me'rojnomasi", Husam Kotibning "Jumjuma sulton", Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" hamda uning XVIII asrdagi Xorazmiy davomi bo'lmish Mavlono Rizoii Payvandiyning "Qush tili" dostonlari qiyosiy-tipologik va matnashunoslik tahliliga tortilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, yetti raqami matnlarda ramziy ruhiy sayr (uruj va nuzul), vaqt va makon o'lhovi hamda ilohiy tartibning ramziy shakli sifatida namoyon bo'ladi. Maqola mumtoz adabiyot va tasavvuf poetikasini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Xorazm dostonchiligi, raqamlar ramziyligi, tasavvuf poetikasi, Yetti osmon, Yetti do'zax, Yetti vodiy, Me'rojnomasi, Jumjuma sulton, Qush tili, Kubraviylik.

СУФИЙСКО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАКТОВКА ЧИСЛА 7 В ХОРЕЗМСКИХ ЭПОСАХ

Аннотация

В данной статье исследуется суфийско-художественная, космологическая и эсхатологическая интерпретация чисел 7 в хорезмском эпическом сказании. В работе проведен сравнительно-типологический и текстологический анализ таких произведений, как «Мераджнаме» Сулеймана Бакыргани, «Джумджума султан» Хусам Катиба, «Мантик ут-тайр» Фаридулдина Аттара и его хорезмского продолжения — «Куш тили» Мавлана Ризаи Пайванди. Результаты показывают, что число семь выступает в текстах как символ духовного восхождения и сошествия (урудж и нузул), мера времени и пространства, а также константа божественного порядка.

Ключевые слова: Хорезмский эпос, символика чисел, поэтика суфизма, Семь небес, Семь кругов ада, Семь долин, Мераджнаме, Джумджума султан, Куш тили, Кубравия.

SUFI-LITERARY INTERPRETATION OF THE NUMBER 7 IN KHOREZM EPIC POETRY

Annotation

This article explores the mystical, artistic, cosmological, and eschatological interpretations of the numbers 7 in Khorezm epic poetry. The study conducts a comparative-typological and textual analysis of key works, including Sulayman Bakirgani's Mirajnama, Husam Katib's Jumjuma Sultan, Farid al-Din Attar's Mantiq al-tayr, and its Khorezmian adaptation, Mavlono Rizai Payvandi's Qush tili. The findings demonstrate that the number seven serves as a symbol of spiritual journey (ascent and descent), a spatiotemporal dimension, and a constant of divine order within the texts.

Key words: Khorezm epic, number symbolism, sufi poetics, Seven Heavens, Seven Hells, Seven Valleys, Mirajnama, Jumjuma Sultan, Qush tili, Kubraviya.

Kirish. Raqam mumtoz Sharq badiiy tafakkurida shunchaki miqdoriy belgi emas, balki koinotning tuzilishini, ruhning kamolot bosqichlarini va ilohiy tartibning ramziy ifodasini o'zida jamlagan ma'noviy birlikdir. Pifagorchilikdan tortib islom kalomi va tasavvufigacha bo'lgan uzun an'ana raqamni borliqning yashirin "alifbosi" sifatida talqin qiladi. Annemarie Shimmel o'zining raqamlar ramziyligiga bag'ishlangan mashhur tadqiqotida ta'kidlaganidek, islom madaniyatida ayrim raqamlar "muqaddas" maqomga ega bo'lib, ular ilohiy vahiy, kosmologik tuzilma va ruhoniy amaliyot o'rtasidagi ko'priklarni vazifasini o'taydi. Xorazm — Kubroviya, Yassaviya va Naqshbandiya tariqatlari tutashgan, fors va turkiy adabiy an'analar chatishgan hudud sifatida — bu ramziy tafakkurning eng yorqin badiiy tajassumini bergan mintaqadir.

Xorazm-turkiy dostonchiligining eng qadimiy qatlami — diniy-qissaviy dostonlar — yetti raqamining kosmologik va esxatologik yuklamasini eng yaqqol namoyish etadi. Me'roj (Payg'ambar alayhissalomning osmonga urujlari), Yusuf qissasi va oxirat tasviri — bu uch mavzu yettini badiiy asarlar markaziga qo'yadi.

Sulaymon Boqirg'oni (Hakim Ota, v. 1186) — Ahmad Yassaviyning uchinchi xalifasi bo'lib, turkiy tasavvuf an'anasida unga bir qator asarlar, jumladan "Boqirg'on kitobi" (hikmatlar to'plami), "Bibi Maryam qissasi", "Oxir zamon kitobi" va "Me'rojnomasi" nisbat beriladi. Me'roj syujeti — qay bir matnda bo'lmasin — yetti raqamining eng yorqin badiiy o'zagidir. Sahih hadis an'anasiga ko'ra, Payg'ambar alayhissalom yetti osmon orqali uruj qiladilar va har bir osmonda bir payg'ambar bilan uchrashadilar: birinchi osmonda — Odam, ikkinchisida — Iso va Yahyo, uchinchisida — Yusuf, to'rtinchisida — Idris, beshinchisida — Horun, oltinchisida — Muso, yettinchisida — Bayt ul-ma'mur oldida Ibrohim alayhissalom. Uruj cho'qqisida Allohning ellik vaqt namozni farz qilishi va Muso alayhissalomning maslahati bilan takror-takror so'rov natijasida uning beshga tushirilishi (ajr esa ellikligicha qolishi) — bu yerda yetti (osmon), ellik va besh raqamlari ilohiy rahmatning bosqichli namoyoni sifatida uyg'unlashadi.

Boqirg'oni "Me'rojnomasi"ning badiiy-ramziy qimmatini shundaki, u yettilik uruj tizimini turkiy tasavvuf she'riyati tiliga ko'chiradi: har bir osmon — solik ruhining bir

maqomi, payg'ambarlar bilan uchrashuv — o'sha maqomga xos ma'naviy fazilatning timsoli. Bu jihatdan Me'roj kubraviylik va yassaviylikdagi "bosqichli uruj" (nafsdan ruhga, tuproqdan nurga ko'tarilish) g'oyasi bilan bevosita bog'lanadi: yetti osmonlik samoviy sayr — botiniy yetti latoyif-manzil sayrlarining tashqi, kosmologik in'ikosidir. Shunday qilib, Me'rojnoma yettini bir vaqtning o'zida makon (yetti osmon), tarix (payg'ambarlar silsilasi) va ruh (yetti maqom) o'lchovlarida birlashtiruvchi doston bo'lib xizmat qiladi.

Me'roj syujetining raqamli qurulihi yetti bilan cheklanmaydi. Uning bosqichlari — Buroqqa minish, Baytul-Muqaddasda payg'ambarlarga imomlik, yetti osmon eshiklaridan o'tish, Sidrat ul-muntaho (chegara daraxti)ga yetish va nihoyat ilohiy huzur — bir butun ramziy sayrni tashkil etadi. Ayniqsa "yetmish ming parda" va Bayt ul-ma'murga kunda kiruvchi "yetmish ming farishta" timsoli yettining o'nlik va minglik kuchaytmalari (7 → 70 → 70 000) orqali cheksizlik va ulug'vorlik ma'nosini beradi. Bu — yettilik asosning miqdoriy cho'zilishi bo'lib, tinglovchida ilohiy dargohning idrok chegarasidan tashqariligini uyg'otadi. Me'rojnoma shu tariqa yettini "yopiq tuzilma" emas, "ochiq cheksizlik" tomon yo'naltiruvchi son sifatida namoyon etadi.

Me'roj syujetining tasavvufiy talqinida yetti osmonlik uruj Nur-i Muhammadiy (Muhammadiy nur) ta'limoti bilan bog'lanadi: Payg'ambar alayhissalomning yetti osmondan o'tib, barcha payg'ambarlardan yuqoriga — ilohiy huzurga — yetishi, u zotning yaratilishning ilk nuri va g'oyaviy cho'qqisi ekanligini timsollashtiradi. Bu talqin turkiy tasavvuf she'riyatida, jumladan Boqirg'oniy an'anasida va keyinchalik Kamoliddin Husayn Xorazmiyning "Kashf ul-hudo"sida rivojlantiriladi. Shunday qilib, Me'rojnoma yetti — nafaqat kosmologik tuzilma, balki payg'ambarlik tizimisi va Nur-i Muhammadiy g'oyasining badiiy o'qi hamdir. Bu esa yettini Xorazm diniy dostonchiligining eng markaziy, ko'p qatlamli raqamiga aylantiradi.

Oltin O'rda-Xorazm turkiy adabiyotining yorqin namunasi — Husam Kotibning "Jumjuma sulton" (Jumjumanoma) dostonidir. Doston "jumjuma" (bosh chanog'i) — adolatli, biroq imonsiz podshoning jazoga uchrab bosh suyagiga aylangani, asrlar davomida do'zax azobini ko'rgani va nihoyat Iso alayhissalomning shifoati bilan tirilib, imonga kelgani haqidagi syujetga quriladi. Uning manbalari — mahalliy "Kesikbosh" (kesilgan bosh) rivoyatlari va Attorga nisbat beriladigan "Jumjumanoma" bo'lib, Husam Kotib do'zax azobi tasvirini kengaytirib, aqidaviy-didaktik ohangni kuchaytirgani bilan ajralib turadi.

Dostonning esxatologik o'zagida yetti raqami turadi: do'zaxning yetti darvozasi (yoki tabaqasi) — "Uning yetti darvozasi bordir, har bir darvoza uchun ulardan (do'zaxlardan) taqsimlangan bo'lak bordir" (Hijr, 44) oyatiga asoslanadi. Bu yerda yetti — koinotning yuqoriga qarab yetti osmoni bilan simmetrik ravishda, pastga qarab yetti do'zax tabaqasini hosil qilib, borliqning vertikal yetti-yetti tuzilishini to'ldiradi: yuqorida rahmat (yetti osmon), pastda azob (yetti tabaqa). Shu tarzda "Jumjuma sulton" yetti osmonli Me'roj bilan teskari qutbda turgan "yetti do'zaxli nuzul" dostoni sifatida qiyosiy tahlilda alohida o'rin egallaydi.

Esxatologik an'anada do'zaxning yetti tabaqasi — Jahannam, Lazo, Hutama, Sa'ir, Saqar, Jahim va Hoviya — deb nomlanadi va ularning har biri ma'lum gunoh toifasiga xoslanadi; bu tizim yetti osmonning oyna aksidek, borliqning pastga yo'nalgan yetti pog'onasini tashkil etadi. "Jumjuma sulton"ning didaktik quvvati aynan shu tuzilmada: doston tinglovchini yetti tabaqa azobi manzarasi orqali tavba va imonga chorlaydi. Qiyosiy nuqtai nazardan, "Jumjuma sulton" — "Me'rojnoma"ning teskari qutbi: agar Me'rojnoma ruh yetti osmon orqali yuqoriga (rahmat sari) ko'tarilsa, Jumjumada

gunohkor jon yetti tabaqa orqali pastga (azob sari) tushadi. Ikki doston birgalikda yettilik vertikal kosmologiyaning to'liq — yuqori va quyi — qutblarini badiiy jihatdan yopadi. Bu uyg'unlik Xorazm diniy dostonchiligidagi raqamli tafakkurning izchilligini ko'rsatadi.

"Jumjuma sulton"ning yana bir ramziy qatlami — o'lim va qayta tirilish (bosh suyagining tilga kirishi va Iso alayhissalom shifoati bilan hayotga qaytishi) — tasavvufdagi "ramziy o'lim" (mavt-i ixtiyoriy) va yangi ruhoniylar tug'ilish g'oyasini eslatadi. Jumjuma (bosh suyagi) — foniylar dunyoning va nafsiy g'ururning ojizligi timsoli: bir zamonlar butun mamlakatga hukmronlik qilgan sulton endi bir parcha suyakka aylangan. Bu manzara yetti tabaqa azobi bilan qo'shilib, tinglovchida dunyoning o'tkinchiligi va oxiratga tayyorgarlik hissini uyg'otadi. Shu tariqa doston raqamli esxatologik tuzilma (yetti tabaqa)ni axloqiy-tarbiyaviy g'oya (tavba, imon, foniylar idroki) bilan uzviy bog'laydi — bu esa diniy-qissaviy dostonchilikda raqamning vazifasi sof kosmologik emas, balki chuqur axloqiy ekanligini tasdiqlaydi.

Agar diniy-qissaviy dostonlar yettini makon (osmondan do'zax) va vaqt (yetti yil) o'lchovida namoyon etsa, tasavvufiy-ramziy dostonlar uni ruh sayrlarining bosqichlari sifatida ichkarilashtiradi. Bu ichkarilashtirishning bosh matni — Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonidir. Ushbu bo'limda Attor tizimidagi yetti vodiylar va o'ttiz qush (si murg') ramzi tahlil qilinib, uning turkiy davomchilari — Navoiy "Lison ut-tayr"i va xususan Payvandiy Rizoyniylar "Qush tili"si matnida Xorazm dostonchiligiga ko'chishi ko'rsatiladi.

Attorning "Mantiq ut-tayr" ("Qush tili") dostonida qushlar o'z shohi Simurg'ni izlab yo'lga chiqadilar va Hudhud (Solomon qushi) rahnamoligida yetti vodiylardan o'tishlari lozim bo'ladi. Bu yetti vodiylarning nomlari va tartibi tanqidiy matnlarda barqaror: (1) Talab (izlanish) vodiysi, (2) Ishq vodiysi, (3) Ma'rifat vodiysi, (4) Istig'no (behojatlik) vodiysi, (5) Tavhid vodiysi, (6) Hayrat vodiysi, (7) Faqr va Fano vodiysi. Bu yetti vodiylar — tasavvufdagi maqomat (bosqichli manzillar)ning badiiy tizimi bo'lib, solikning izlanishdan boshlanib, ishq, ma'rifat va tavhid orqali hayrat va nihoyat faqr-u fanoga — o'zlikdan butunlay kechishga — olib boruvchi yo'lini chizadi. Har bir vodiylarning botiniy mazmunini alohida ko'rib chiqish yettining bosqichli ramziyligini to'la ochib beradi.

Dostonning cho'qqi ramzi — si murg' (o'ttiz qush) va Simurg' so'zlarining ohangdoshligiga qurilgan tajnisdir. Yetti vodiylar bosib o'tgach, minglab qushdan atigi o'ttiztasi manzilga — Simurg' hazrati oldiga yetib boradi; u yerda ular o'zlarini oynadagidek ko'radilar: o'ttiz qush (si murg') — aslida Simurg'ning o'zidir. Bu yerda yetti (vodiylar — bosqichli sinov yo'li) va o'ttiz (manzilga yetgan poklangan qoldiq, ayni paytda "ilohiy o'zga emas"ligini isbotlovchi lisoniy dalil) raqamlari birgalikda tasavvufning markaziy g'oyasini — safar aslida o'z-o'zligiga qaytish ekanligini — badiiy isbotlaydi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, "Mantiq ut-tayr"da qirq raqami tuzilmaviy o'rin tutmaydi; bu dostonning asosiy sonlari yetti va o'ttizdir. Shu bois Attor an'anasidagi "qirq"ni umumtasavvufiy chilla ramziyligidan qidirish to'g'ri bo'ladi.

Attorning yetti vodiysini Kubraviylikning yetti latoyifi bilan qiyoslash tadqiqotimizning muhim tipologik natijasini beradi: har ikki tizim ham ruhoniylar kamolotini yetti bosqichli sayr sifatida tasavvur qiladi, biroq ular turli qutbdan yondashadi. Attor tizimi — harakat-jarayonga (solik bir vodiylardan ikkinchisiga o'tadi, yo'l bosadi) yo'naltirilgan bo'lsa, Simnoniy-Kubraviylik tizimi — markaz-manzilga (solik ichidagi yetti latifa ketma-ket uyg'onadi) yo'naltirilgan. Birinchisi yetti vodiylar tashqi makon (yoki hudud) kabi, ikkinchisi yetti latifani botiniy tuzilish (yoki ichki tuzilma) kabi

tasavvur qiladi. Biroq ikkalasining yakuni bir — fano va tavhid: Attorda o'ttiz qush o'zini Simurg'da, Kubraviylikda esa solik "haqqiya" latifasida ilohiy nurni topadi. Bu ikki yettilikning muvofiqligi — Xorazm badiiy va tasavvufiy tafakkurining chuqur ichki uyg'unligini isbotlaydi.

Bu muvofiqlik Xorazm dostonchiligini yagona ma'noviy makon sifatida tushunishga imkon beradi: shoirlar va oriflar bir xil raqamli "xarita"dan foydalanganlar. Yetti — hamma joyda ruhoniylar sayrining to'liq bosqichlari; qirq — uning vaqtiy zarfi; o'n — axloqiy dasturi. Bu umumiy xarita tufayli Attorning fors dostoni, Kubroning arab-fors risolasi va Payvandiyning turkiy naziralarini bir-birini "tarjima" qila oladi — chunki ular bir raqamli-ramziy tilda so'zlashadi. Aynan shu umumiy til Xorazm epik dostonlarini bir butun madaniy-ma'naviy hodisa sifatida qarashning nazariy asosini beradi.

Dostonning kirish qismidagi qushlar timsoli ham raqamli-ramziy o'qishga imkon beradi: turli qush turlari (bulbul, to'ti, to'vus, kaklik, humo va boshqalar) inson tabiatidagi turli xislat va nafsiiy to'siqlarni — mansabparastlik, dunyoga bog'lanish, qo'rquv, g'ururni — timsollashtiradi; ularning har biri Hudhud (yetakchi-pir) oldida sayrga chiqishdan bosh tortib, bahona keltiradi. Hudhud esa har bir bahonaga hikoyat va hikmat bilan javob beradi. Bu sahna — solikni yo'ldan to'suvchi nafsiiy pardalarning ramziy ro'yxati bo'lib, keyingi yetti vodiy sayri uchun muqaddima vazifasini o'taydi. Shu tariqa Attor ko'plik (turli qushlar-nafslar)dan birlik (yagona Simurg) sari boruvchi yo'lni allaqachon kirishdayoq raqamli-ramziy tarzda tayyorlaydi.

Attorning yetti vodiyi turkiy dunyoda keng aks-sado berdi: Alisher Navoiy 1499-yilda "Lison ut-tayr" (Foniy taxallusi bilan) dostonini yaratib, yetti vodiy va si murg'-

Simurg' yechimini chig'atoy tilida qayta jonlantirdi; undan avvalroq Anatoliyada Gulshahriy "Mantiqut-tayr"ni (1317) yozgan edi. Bu naziraviy silsila Xorazmga ham yetib keldi va XVIII asrda o'z davomini topdi.

XVIII asrga kelib Xorazmlik o'zbek shoiri — manbalarda Mavlono Rizoiy Payvandiy tarzida qayd etiluvchi ijodkor — Attorning "Mantiqut-tayr"iga javoban "Qush tili" dostonini yaratdi. Bu bilan Attor → Gulshahriy → Navoiy → Rizoiy Payvandiy naziraviy silsilasi Xorazm zaminida yakuniy bo'g'inini topdi.

Payvandiy "Qush tili"si — turkiy naziraviylik an'anasiga ko'ra — Attor tizimining asosiy ramzlarini (Hudhud rahnamoligi, yetti vodiy, si murg'-Simurg' birligi) merosxo'rlik qiladi va ularni Xorazm badiiy muhitiga moslashtiradi. Manbalarda Hudhud "epizodik obraz" sifatida tilga olinadi va asar Attor uslubidagi bosqichli ruhoniylar sayr — yettilik tuzilmasini davom ettiradi. Aynan shu yerda dostonlar qatoridagi "o'ttiz qush" timsoli o'zbek adabiyotidagi eng nozik raqamli-ramziy hodisalardan biri ekanligi yana bir bor namoyon bo'ladi.

Payvandiy Rizoiy "Qush tili"sining adabiy-tarixiy ahamiyati shundaki, u Attor an'anasining Xorazmdagi eng kech, XVIII asrdagi bo'g'inini tashkil etib, yettilik ruhoniylar sayr modelining turkiy tafakkurda qanchalik chuqur ildiz otganini isbotlaydi. Attordan (XII asr) Payvandiygacha (XVIII asr) olti asr o'tgan bo'lsa-da, yetti vodiy va si murg'-Simurg' ramzi o'z ma'noviy yadrosini yo'qotmay saqlanib qoladi. Bu — raqamli ramzning tarixiy barqarorligi va an'anaviy uzluksizligining yorqin dalilidir: yetti — davrlar osha o'zgarmaydigan tasavvufiy barqaror tushuncha sifatida turkiy dostonchilikni bir butun an'anaga bog'laydi.

ADABIYOTLAR

1. Qur'oni karim. Ma'nolar tarjimai va izohli tafsir. — Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti.
2. Al-Buxoriy, Muhammad ibn Ismoil. al-Jomi' as-Sahih. Kitob at-Tavhid, hadis № 2736.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. — Toshkent: Fan.
4. Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
5. Djumaeva, Sofiya. Meaning of the Number and Symbolism. — Toshkent, 2024. DOI: 10.5281/zenodo.10439365.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami (Xamsa; Arba'in). — Toshkent: Fan; G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
7. "Number Symbolism" // Encyclopædia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/number-symbolism>.
8. Тасаввуфий ҳаёт. 2005. И.Ҳаққулов ва А.Бектош тарж. 261 Т.: Мовароуннахр.
9. Xoja Ahmad Yassaviy. 2004. Devoni hikmat (Yangi topilgan namunalar). Nashrga tayyorlovchi Nodirxon Hasan. 83. T.: Movarounnahr.
10. Мухаммадниёз Нишотий. 1967. Хусн ва Дил. 375. Т.: Адабиёт ва санъат.
11. Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризойий. 2009. Қуш тили. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Ҳасанова. 369. Т.: Tezkor-Press Print.
12. Ҳасанова, Шафоат. 2015. "Тўтинома" типидagi асарларнинг киёсий-типологик ва текстологик тадқиқи. 137. Т.: MUMTOZ SO'Z.
13. Ҳасанова, Шафоат. 2006. Мавлоно Хожи Қози Пайвандий Ризойийнинг "Қуш тили" достони ва унинг киёсий-текстологик тадқиқи. 104. Т.: ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи.